

פירושים על אלף-ביתים שבתהלים

מאיר חבצלת ואורי מלמד

חיבורים המוקדשים לפירושי אלף-ביתים¹ שבמקרא, אינם ידועים לנו, למעט שלושת המקורות המובאים להלן.² שניים מתוכם הם, כפי הנראה, קטעים הלקוחים מתוך חיבורים שלמים אחרים, ולעומתם השלישי משוּבץ בתוך חיבור קצר ושלם לעצמו. המקורות הללו ראו את אור הדפוס זה מכבר, מבלי שידע כל מהדיר ממהדיריהם על קיומם של שני המקורות האחרים, ובשל כך לא היתה התייחסות כלשהי אליהם.³ להלן נציג את המקורות בצירוף תרגומיהם לעברית על פי סדר הופעתם ואף נעיר עליהם:

א – קטע מתוך חיבור של ר' זכאי על ספר תהלים (להלן: "מאמר ר' זכאי"). מקור זה הוא היחיד שזהות מחברו מתגלה, ובשמו הפרטי בלבד, המופיע בראש הקטע מספר פעמים.⁴ המאמר מצוי בקטע גניזה שמספרו בספריית קיימברידג' T-S Misc. 36.131. אין בידינו פרטים על זהותו המדויקת של המעתיק או על זמנו, אך כותרת הקטע מעידה על ר' זכאי כמחברו של קובץ (דרשות עממיות?) לספר תהלים ("מג'מוע אלתהלים").⁵ נראה שאפשר לזהות את מחבר הקטע כמעט בוודאות עם ר' זכאי בן משה, אשר שימש

* אנו מודים לפרופ' סימון הופקינס שקרא עימנו רשימה זו, וצירף את הערותיו המועילות לטקסטים ולתרגומיהם.

1 הכוונה למזמורים שראשי פסוקיהם ערוכים על פי סדר אלף-בית (אקרוסטיכון). בספרות המקורות ובמחקרים שונים נעשה שימוש במינוח הבא: א. "אלף-בית" (אלפבית); ב. "אלפא-ביתא"; ג. "אלפבטיין". – ראו על כך: בכר, עמ' 147-148; שמלצר, עמ' 169. ויש להוסיף את הצורות: ד. "אלפביתוס" – ראו גינצבורג, עמ' 297: "סליק בסיעא [צ"ל בסיעתא] שלשימא (!) אלפביתוס"; ה. "אלף ביי" – ראו להלן בקטע ב'. המונח האחרון משמש עד היום בקרב בני תימן לציון סדר האותיות בכלל – ראו למשל גרידי, וראו עוד בהערה 13 להלן. בערבית-היהודית משמש המונח "אלפביתאת" (בצורת הריבוי השלם בסיומת הנקבה) – ראו למשל בסידור רס"ג, עמ' רלט שורה 13 ושורה 18, ובעמ' רמג שורה 13.

2 נוסף על פרשני המקרא כמו הרד"ק (ראו להלן, הערה 34). חשיבות הנושא גם בוימון שלושת המפרשים הללו לאכסניה אחת. לדאבוננו לא הצלחנו למצוא פרטים על תולדותיהם וחיבוריהם מלבד מה שמובא להלן.

3 ראו להלן, הערה 4.

4 גינצבורג, עמ' 307-309 (המקור הערבי), ועמ' 300-301 (התרגום העברי). השם ר' זכאי מופיע שלוש פעמים בשלוש כותרות שונות בראש הקטע בעמ' 307: "מן ג'מעה זכאי ז"ל. לר' זכאי ז"ל מן מג'מועה עלי אלתהלים. מן מג'מוע אלתהלים לר' זכאי ז"ל". המהדיר (עמ' 300) התעלם מן הכותרות הללו, לא העיר עליהן ואף לא תירגמן, ובמקומן קבע את הכותרת "העתקה עברית ממאמרו של ר' זכאי". גינצבורג מזכיר בהקדמתו לספר (עמ' ז) את הקטע הנידון בלשון זו: "...ומאמר מדרשי על תהלים למחבר אחד בלתי ידוע ושמו ר' זכאי".

5 לרשימת פרסומים קודמים שהזכירו קטע גניזה זה ועסקו בו, ראו רייף, עמ' 221 טור 1.

דיין בעיר אלמחלה שבמצרים במאה הי"ב.⁶ אלוני פירסם את רשימת הספרים שהיו בספרייתו,⁷ והוסיף פרטים על המחבר ועל תקופתו.⁸ הוא נזכר אף כמעתיק ספרים.⁹ ב – הקטע השני לקוח מתוך "מדרש החפץ" על התורה וההפטרות, לר' זכריה בן שלמה הרופא, מן העיר ד'מאר שבתמן, בן המחצית הראשונה של המאה הטי"ו (להלן: מה"ח).¹⁰

ג – "ספר ביאורי הציונים"¹¹ כולל את הקטע השלישי, והוא המקור היחיד שהגיע אלינו בשלמותו. מחברו האלמוני משתמש במקומות אחדים בחיבורו בגוף ראשון, זכר יחיד (גוף ה"מדבר").¹²

שלושת הקטעים הללו הגיעו אלינו רק במקורותיהם הערביים, והם תורגמו לעברית בידי מהדיריהם; עיקר עיונם מתמצה בשבעת מזמורי אלף-בית שבתהלים.¹³ בשלושת המקורות הללו נימנים שבעת המזמורים הבאים: כה, לד, לו, קיא, קיב, קיט, קמה. הצד השווה שבשניים מהם, במאמר ר' זכאי ובמה"ח, הוא חריג המשותף לשניהם, אשר טעמו ונימוקו אינם ידועים: בשניהם מופיעים שבעת המזמורים כסדר הופעתם בתהלים, למעט שני המזמורים הראשונים, מזמור כ"ה ומזמור ל"ד, המופיעים בסדר הפוך – מזמור ל"ד מקדים את מזמור כ"ה.¹⁴

מכון ביהמ"ד ירושלים

- 6 על רב דרשן זה ועל תקופת פעילותו, ראו גויטיין 1967, לפי המפתח שבכרך 6, עמ' 125. אנו מודים בזה לגבי מרים פרנקל, חוקרת במכון בן-צבי, על שסייעה בידינו בפרטים ביבליוגרפיים לזיהוי מחבר הקובץ.
- 7 אלוני, עמ' 124-127.
- 8 שם, עמ' 125.
- 9 ראו מה שכתב עליו גויטיין תשכ"ט, עמ' 127-128.
- 10 ראו חבצלת, ב, עמ' שמו-שמת. יש לתקן את נוסח ההערה שם המתייחסת לזהות הקטע הנ"ל עם "מאמר ר' זכאי".
- 11 בשמו הערבי: "כתאב אלתרג'מה לאלענואנאת". החיבור נתפרסם לראשונה בידי הרב קאפח (קאפח תשכ"רא), חזר ונדפס שנית, והוא מצוטט כאן מתוך קאפח תשמ"טב.
- 12 בדברי הקדמתו מציין המהדיר כי אין סימני זיהוי באשר למחבר, למוצאו ומקומו או לזמן כתיבתו. את זמן העתקתו של אחד משני כתבי היד (כ"י תימני) מעריך הוא בזהירות באמצע המאה הטי"ז – ראו שם, עמ' 479.
- 13 בעל מה"ח (בראשית הקטע מן המקור השני להלן) אף מזכיר את האלף-בית שבמגילת איכה ומטעים שם את עצם כתיבת המגילה בצורה זו: "איכה – למה היא על אלף בי? – שעברו על התורה, שנתנה באלף ב". "ספר ביאורי הציונים" מתמקד כולו במבנהו החיצוני של כל ספר תהלים ובכתרות מזמוריו – ראו בדברי המבוא אצל קאפח תשמ"ד, עמ' 479.
- 14 לא נתרברר לנו הסיבה לשינוי זה בשני המקורות הללו, וכבר העיר על כך גינצבורג, עמ' 307 הערה 31 בלשון זו: "ולא אדע טעם להפוך הסדר".

א. מאמר ר' זכאי¹⁵המקור הערבי¹⁶

[30] מן מג'מוע אלתהלים לר' זכאי ז"ל¹⁷

[31] אעלם אן הדא אלמזמור הו מזמור מן ז' מזאמיר ג'את פי ספר תהלות עלי חרוף
 [32] אלף בית והדא שרחהא אל' בשנותו ואלב' לדויד אליך יוי נפשי אשא ואלג' אל
 תתחר [33] במרעים ואלד' אודה יוי בכל לבב ואלה' הללויה אשרי איש ירא את יוי
 ואלו אשרי תמימי דרך [34] ואלו' <פהו> תהלה לדוד ארוממך.
 פאן סאל סאיל כיף חתי רסם לנא הדא אלמזמור פי [35] אלצלוה אן נקולה <פי כל>
 יום ג' דפוע מן דון גירה. קאלו רבותינו ז"ל עלי וגיה אלתצריף אלתרגיב¹⁸ [36] כל
 האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא. פנקול פי ג'אב הדא [37]
 אלמסלה אן אלדי ערפנא פי דלך ז' מעאני אג'תמעט פיה מא לם תג'תמע פי גירה:
 אל' [38] כונה אלמזמור אלו' ללמזאמיר אלמרסומה בחרוף אלף בית ואלסאבע פי
 כתיר מן אלאשיא אפצ'ל [39] אלא תרי אלי תפצ'יל אליום אלסאבע מן אלכליקה ותשריפה
 ותקדיסה ומן דלך תשריף חנוך אלדי הו [40] אלסאבע מן אלעשר קרון אלאואיל פכאן
 שריף צאלח ובלג מן חאלה וצלחאה וסלוכה פי טאעה [41] אללה אלי אן רפע וצאר פי
 מנזלה אלמלאיכה כ'ק'י¹⁹ וית'הילך ח'ינוך' אית ה'אילהים ומן דלך <שה רב>נו [42]
 אלסאבע לאברהם אבינו פבלג פי באב אלנבוה אלי מא לם יבלגה גירה וכתיר מתל דלך.
 ואלמעני אלב' [43] כונה עלי חרוף אלף בית פאן כל מא כאן עלי הדא אלנטי'אם פהו
 עזיו מפצ'ל עלי גירה פג'על [44] <כדא>ך ליסהל חפטי'ה ויתופר עליה דון גירה.
 ואלמעני אלתאלת אן כל פסוק מן הדא אלמזמור נצפה [45] אלאכיר מעטוף בחרף
 ואו ארוממך אלהי המלך ואברכה שמך מא כלא אפסוקין²⁰ אחדהמא²¹ [46] חנון ורחום

- 15 לפי הכותרות המופיעות בקטע הגניזה, נראה כי היה זה לקט דרשות לספר תהלים. המהדיר (עמ' 299) מתארו בלשון זו: "המאמר השלישי והוא גם כן בערבית הוא טעם על דרך הדרוש, למה אומרים תהלה לדוד בכל יום, ונלקח מקובץ על תהלים לר' זכאי. השם הזה הוא רגיל בארצות המזרח ולכן קשה לעמוד על זמנו של ר' זכאי זה, אבל כפי הנראה לא היה מראשוני ראשוני שדרשותיו בצרף אותיות – עיין בסוף הקטע – הן בדרך הדרשנים המאחרים".
- 16 על פי קטע גניזה T-S Misc. 36.131, המשווה עם גינצבורג, עמ' 307-309. אלה הם הסימנים המשמשים להלן בהעתקת הטקסטים: [...] = ציון מספרי השורות בכתב היד של קטע הגניזה; <...> = אותיות או תיבות משוחזרות על פי שרידי כתיביון במקור; (...) = השלמת ביאור הכרחית בתרגום העברי שאין כנגדה מקבילה במקור הערבי.
- 17 לפני כותרת זו מופיעות שתי כותרות הדומות לזו בניסוחיהן השונים: [29] מן ג'מע ר' זכאי ז"ל. [30] לר' זכאי ז"ל מן מג'מועה עלי אלתהלים. שתייהן סומנו למחיקה בקו על גביהן, בידי המעתיק עצמו. לא גינצבורג ואף לא עוזרו גיטעלזאהן (עמ' 299), אינם מעירים על הכותרות הנ"ל ועל מחיקותיהן והן מובאות בעמ' 307 במלואן.
- 18 אצל גינצבורג, עמ' 307: "אלתרגי" (!).
- 19 =כמא קאל=כמו שאמר.
- 20 צורת הזוגי של שם העצם "אפסוק" (אל"ף פרוסתיתיון)=פסוק. הצורה "אפסוק" כצורת יחיד מתועדת היטב. על אותה הצורה במשקל הריבוי השבור "אפּעל", ראו בלאו 1999, עמ' 164.
- 21 אצל גינצבורג, עמ' 308: "אלפסוקין אחד המא" (!).

יוי ארך אפים וגדל חסד ולם יקול וארך אפים ואלאכר קרוב יוי לכל קוראיו לכל אשר [47] יקראוהו באמת ולם יקול ולכל אשר יקראוהו באמת כמה אלתום פי סאיר <פוא>סיק אלמזמור [48] פאדא גמענא אלחרפין אלאולה מן הדה אלאפסוקין אעני אלחית מן חנון ואלקוף מן קרוב יוי צאר חק [49] ואלחרפין אלאכר אלדי פי אנצאף אלפואסיק אעני חרף אלאלף מן ארך אפים וחרף למד [מן לוכל [50] אשר יקראוהו צאר אַל (!) פאדא גמענא אלג'מיע צאר חק אל או חַק (!) אל במעני [51] אן הדא מא רסמה <אפ>סוק והדא אלמעני יואפק כונה²² [ע"א, שוליים ימניים]²³ [52*] <גי'על ת>רסים כל יום דון גירה. ואלמעני אלד' אן לים פי הדא אלמזמור חרף נון אעני פסוק אולה נון מפני שנאמר בו <נפי>לה לשונאי ישראל במקום אחר שני' נפלה לא תוסיף קום וא'ע'פי' כן חזר דוד וסמכו ברוח הקדש <ש>נ' סומך יוי לכל הנופלים פ'ג'עלו רבותינו [53*] <לה תפצ'יל>. <ו>אלמעני אלה' אן פי הדא אלמזמור טלבה אלרוקה כ'ק' פותח את ידיך <וג'> מא לם ידכר מתל דלך פי גירה וה' <דא אי>צא פצ'ילה תנצאף אלי פצ'אילה אלדי תמיזו בהא.

וואלמעני אלר' אן אפתתאח הדא אלמזמור בלפט' תהלה וכתאמתה במתל דלך [וע"ב, שוליים ימניים]²⁴ [54*] (במתל דלך)²⁵ וכמא קאל פי אולה תהלה לדוד ופי אכרה תהלת יוי ידבר פי.

וואלמעני אלסאבע אן אול פסוק פי הדא אלמזמור פיה אלד' מעאני אלד'י ג'עלוהא אלחכמים אלאעתמאד פי אבתדי כל תסביח והי ברכה והזכרת השם ומלכות ועול>ם?> [55*] נקול פי אפתתאח כל תסביח ברוך אתה יוי אלהינו מלך העולם ומא וגדנא הדה אלד' מעאני אג'תמע' פי פסוק אלא פי הדא אלפסוק>ק> אלדי הו אפתתאח הדא אלמזמור פיוחק (!) למזמור אג'תמע' פיה הדה אלמעאני אלשריפה אן יו>פצ'יל?> עלי גירה.

22 בתיבה זו מפסיקה העתקת ה"פנים" אצל ג'נצבורג, והיא ממשיכה שם (בעמ' 309), באותיות קטנות בתוך הערה 50. נראה כי הדברים נחשבו בעיניו לדברי גיליון ולא כהמשך ההעתקה עצמה.

23 הסופר המעתיק סיים את העתקתו בתחתית עמוד זה בשורה 51, עבר לשוליים הימניים של אותו עמוד, והשלים בשתי שורות ארוכות מלמעלה למטה את שארית הטקסט. סימננו אותן להלן *52-53.

24 לאחר שראה הסופר המעתיק שעדיין לא סיים את מלאכת ההעתקה, עבר חזרה לעמוד האחר של דף זה, והשלים את כל הטקסט בשתי שורות ארוכות נוספות בשוליים הימניים מלמעלה למטה. סימננו אותן להלן *54-55.

25 הסופר העתיק שנית את שתי המילים האחרונות כדי להזכיר לקורא את רצף כתיבתו וכדי להבטיח את המשכה הישיר של הקריאה.

התרגום העברי

[30] מתוך קובץ (לספר) תהלים לר' זכאי ז"ל

[31] דע, כי מזמור זה²⁶ הוא אחד משבעה מזמורים²⁷ שבאו בספר תהלות²⁸ על פי אותיות [32] אלף־בית, וזה פירוטם: הא' "בשנותו" (לד). הב' "לדוד אלך יוי נפשי אשא" (כה).²⁹ הג' "אל תתחר [33] במרעים" (לו). הד' "אודה יוי בכל לבב" (קיא). הה' "הללויה אשרי איש ירא את יוי" (קיב). הו' "אשרי תמימי דרך" (קיט). [34] והז' הרי הוא "תהלה לדוד ארוממך" (קמה).

ואם ישאל שואל: כיצד זה נקבע לנו מזמור זה (קמה) [35] בתפילה, שנאמר אותו שלוש פעמים בכל יום יותר מזולתו? – אמרו רבותינו ז"ל על דרך השימוש בזירוז:³⁰ [36] "כל האומר תהלה לדוד בכל יום, מובטח לו שהוא בן העולם הבא".³¹ – נאמר בתשובה [37] לשאלה זאת, כי מה שהוא מלמד אותנו בכך – שבעה טעמים,³² אשר נכללו בו³³ ולא נכללו בזולתו:

הראשון – [38] היותו המזמור השביעי למזמורים המסודרים באותיות אלף־בית, והשביעי בהרכבה דברים – עדיף.³⁴ [39] האינך רואה את העדפת היום השביעי מן הבריאה,

26 כוונתו למזמור "תהלה לדוד ארוממך" (תהלים קמה), שכן בהמשך הדברים הוא חוזר לדון בו. ועיינו עוד להלן.

27 שבעת המזמורים הם: כה, לד, לו, קיא, קיב, קיט, קמה. לא נימנו כלל מזמורים שבאים בהם שרידי אלף־בית לא שלמים (כגון מזמור ט') או מזמורים המצטרפים לאלף־בית מקוטע ובהפסקות בלתי סדירות (כגון מזמורים י"א-י"ב).

28 על כינוי זה לספר תהלים בחיבורי ימי הביניים, ראו מילון בן־יהודה, טז, עמ' 7675-7676. על שתי הדוגמאות המופיעות שם, אפשר להוסיף את החיבורים הבאים: 1 – בחיבורו של רמב"ע, "כתאב אלמחאצירה ואלמד'אכרה" [=ספר העינים והדיונים], מהדורת הלקין, עמ' 46 שורות 16-17: "אספאר תהלות ואיוב ומשלי" [=ספרי תהלים, איוב ומשלי]. 2 – כינוי זה מצוי אף אצל הקראים, ראו קרקסאני, כתאב אלנאור ואלמראקב (מהדורת ל' נימיר), חלק א, עמ' 15. 3 – בחיבור המסורה, "כתאב אלכלף" [=ספר החילופים] למישאל בן עוזיאל, ראו ליפשיץ, עמ' מא, מג. 4 – רווח רבות אצל ראב"ע בחיבוריו השונים ובמיוחד בהקדמתו לספר ובפירושו שם, ראו סימון, עמ' 234 הערה 231, ובעמ' 237, 242, 247 ועוד. אף בלשוננו של עמנואל הרומי מצאנוהו, ראו ירדן, עמ' 24, 391, 393. על שמותיו של הספר ועל הכינוי הנ"ל, ראו וילנסקי, במיוחד עמ' 166-167.

29 להיפוך סדר המזמורים, ראו לעיל הערה 14.

30 במקור: "עלי וגיה אלתיצריב" (!) אלתיצריב". ביטוי זה משמש משלים תיאורי במשפט לצורת הפועל "קאלור". חלקו האחרון מורכב מ"צירוף סמיכות" מיוחד. צורת ה"נסמך" אף היא מיוחדת על ידי התווית "אל". לדוגמאות נוספות ממין זה בערבית־היהודית, ראו בלאו תש"ס, סעיף 226, עמ' 157-158, במיוחד תתיסעיף 1.

31 ברכת ד ע"ב.

32 בשני המקורות האחרים מופיעים רק חלק מן הטעמים הללו.

33 במזמור הנ"ל, מזמור קמה.

34 ראו פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ב, עמ' 343, "כל השביעי" <ין> חביבין", והנסמן שם מתוך מדרשי חז"ל האחרים; ועיינו עוד בפירושו הארוך של ראב"ע לשמות ג', ט"ו, ופירוש רד"ק לתהלים קי"ט, א'. פירוט גדול של השביעיות מצוי בחיבורו הפילוסופי של ר' נתנאל בירב פיומי – ראו קאפח תשמ"ד, עמ' לח-מג.

ואת הוקרתו ואת קידושו?³⁵ כמרכן את הוקרת חנוך אשר הוא [40] השביעי מעשרה דורות של הראשונים,³⁶ שכן הוא היה צדיק ונכבד, ובמעמדו וביושרו ובהנהגתו ביראת [41] השם התעלה ונחשב במעלת המלאכים, כמו שאמר: "ויתהלך חנוך את האלהים".³⁷ כמרכן משה רבנו – [42] השביעי לאברהם אבינו,³⁸ והרי הגיע במעלת הגבואה אל מה שלא השיגו זולתו.³⁹ ורבים הדומים לכך.

והטעם השני – [43] היותו על פי אותיות אלף-בית, והרי כל מה שהוא על פי הסידור הזה, הרי הוא נעלה ונבחר על זולתו.⁴⁰ לפיכך נקבע [44] כך על-מנת שתקל זכירתו⁴¹ ושיתרכזו בו ולא בזולתו.⁴²

והטעם השלישי – כל פסוק ממזמור זה חציו [45] האחרון מקושר באות וי"ו: "ארוממך אלהי המלך, ואברכה שמך", למעט שני פסוקים – האחד מהם: [46] "חנוך ורחום יוי, ארך אפים וגדל חסד", ולא אמר: "וארך אפים". והאחר: "קרוב יוי לכל קוראיו, לכל אשר [47] יקראוהו באמת", ולא אמר: "ולכל אשר יקראוהו באמת", כפי המתחייב בשאר פסוקי המזמור. [48] לפיכך, אם נצרף את האותיות הראשונות של שני הפסוקים הללו, כלומר, את החי"ת מן "חנוך" ואת הקו"ף מן "קרוב יוי", יהיה: "חק".⁴³ [49] ושני האותיות האחרות, אשר בחצאי הפסוקים, כלומר, האות אל"ף מן "ארך אפים" והאות למ"ד מן "לכל [50] אשר יקראוהו", יהיה: "אַל". ואם נצרף את הכל, יהיה: "חק אל" או "חַק

35 וכך אף מדיגש בעל "בסתאן אלעקול", עמ' לח (בתרגומו של הרב קאפח): "וכך השבעה, הם רבים ועצומים מכדי לפרשם, וביחוד בגלל כבוד יום השבת לפני ה' יתעלה, שכבד אותו וקדשו לפי שהוא שביעי לימים וסופם ותכליתם".

36 בסדר הדורות: אדם, שת, אנוש, קינן, מהללאל, ירד וחנוך – ראו: בראשית ה; דברי הימים א א, א-ב.

37 בראשית ה, כד.

38 על סדר הדורות ראו: במדבר כו, נו-נט; דברי הימים א ה, כו-כט; וראו עוד בהערה הבאה.

39 אף בעל "בסתאן אלעקול", עמ' מ (בתרגומו של הרב קאפח) מזכיר את חנוך ומשה, בוו הלשון: "וכן הבטיח ה' ישתבח בהקמת שבעה רועים על עמו ישראל, והיה חנוך שביעי לאדם. והיה אדונינו המאיר משה בן עמרם ע"ה שביעי לאברהם, והם אברהם יצחק ויעקב לוי קהת עמרם ומשה שביעי". על "ייחוד נבואתו של משה רבנו ע"ה רק בשביעית" אצל הרמב"ם בחיבוריו, ראו קאפח תשנ"ז.

40 לעצם ההתייחסות לצד האסתטי שבסידור זה, ראו להלן הערה 42 ועוד להלן דברי רד"ק בהערה 87.

41 נימוק זה נרמז גם כן להלן בקטע מתוך "ספר ביאורי הציונים", ראו להלן ליד הערה 88.

42 מדרש תדשא, פרק כ: "בשביל שיהיה הספר הזה מוכן ורגיל לכל ישראל בפייהם". וראו עוד לעיל הערה 40.

43 וער כאן שהמילה הערבית "חַק", שהוראתה "אמת", "צדק", "ודאות", משמשת באסלאם כאחד ממינויי הבורא בהצטרפות תווית היידוע "אל" לפניה, "אַלְחַק", ומשם עברה הוראה זו לניבי הערבית-היהודית. לא מן הנמנע שהדרשן משחק בצלילים הדומים של התיבות הללו בעברית ובערבית ובמשמעויותיהן: "חַק" <חַק בערבית>="אַל". שימוש זה מצוי אף בניבים הערבי של יהודי תימן, ראו: פיאמנטה, עמ' 100; רצהבי, עמ' 111, 113; קאפח תשמ"ט, עמ' 133, ומה שהעיר שם.

אל",⁴⁴ במשמע [51] שזה מה שקבעו הכתוב. מובן זה הולם את היותו [52*] נקבע להיאמר מידי יום ולא זולתו.⁴⁵

והטעם הרביעי – אין במזמור הזה אות נו"ן, כוונתי לפסוק שראשיתו נו"ן,⁴⁶ מפני שנאמר בו נפילה לשונאי ישראל במקום אחר,⁴⁷ שנאמר: "נפלה לא תוסיף קום".⁴⁸ ואע"פ כן חזר דוד וסמכו ברוח הקדש, שנאמר: "סומך יוי לכל הנופלים". בשל כך רבותינו קבעו [53*] לו מעמד מועדף.⁴⁹

והטעם החמישי – במזמור הזה (יש) בקשת פרנסה, כמו שאמר: "פותח את ידך" וג', מה שלא נזכר בדומה לכך בזולתו. והרי אף זו מעלה המצטרפת אל מעלותיו אשר נתייחד בהן.⁵⁰

והטעם השישי – פתיחת המזמור הזה במילה "תהלה" וחימתו בדומה לכך; [54*] וכשם שאמר בראשיתו "תהלה לדוד" ובסופו "תהלת יוי ידבר פי".⁵¹

והטעם השביעי – בפסוק הראשון במזמור זה נמצאים ארבעת הלשונות, אשר קבעום החכמים טופס מוסמך בתחילת כל שבח, והם: ברכה, הזכרת השם, מלכות, ועולם.⁵² [55*] אומרים אנו בפתיחת כל שבח: "ברוך אתה יוי אלהינו מלך העולם". ולא מצינו

44 הפרשן הדרשן מעמיד את קהל מאזיניו על שתי אפשרויות הקריאה של הצטרפות מילים אלה, שאין ביניהן כל הבדל במשמעות: א – חק אל (בחולם חסר) כדרך "ןחך השמן" (יחזקאל מה, יד); ב – חק אל (בקמץ קטן) כדרך "ןחך עולם" (שמות ל, כא, ובעוד מקומות). מעתיק קטע הגניזה ראה לסמן בניקוד רק את האפשרות השנייה. האם יש בכך כדי להעיד ששניהם, המחבר ואף המעתיק, קיימו הבחנה פונמית (איכותית או כמותית) בין תנועת "חולם חסר" ובין תנועת "קמץ קטן"? נזכיר בהקשר זה, כי הבחנה מעין זו מקיימים בני תימן בין שתי התנועות הללו במבטא העברית שבפיהם עד ימינו. על חילופי חק/קח בלשון התפילה בקרב בני תימן, ראו מה שכתב גולסקא, סעיף 3.4.1, עמ' 74; סעיף 6.1, עמ' 249.

45 תאי שמע, בעמ' 27-28, מציין כי הנימוק הזה לחיוב אמירת מזמור "תהלה לדוד" שלוש פעמים ביום נזכר ב"זוהר" (שמות קפ ע"ב). לדעתו, מקורו של "זוהר" בחיבור האיטלקי "שבלי הלקט" לר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא (אמצע המאה הי"ג). עוד בעמ' 99 שם, בהערה 66 מפנה תאי שמע את הקורא לקטע הגניזה שלפנינו (על פי גינצבורג) ולשני מקורות נוספים בני המחצית הראשונה של המאה הי"ג המציינים אף הם את הטעם הנ"ל. בצדק דוחה שם תאי שמע את טענתו של גינצבורג בדבר איחורו של "מאמר ר' זכאי". תודתנו נתונה למערכת "פעמים" על שהיפנתה אותנו בטובה לדבריו של תאי שמע.

46 נוסח עברי של פסוק "אבוד" זה נתגלה עד כה בשני מקורות שונים ובלי תלויים: א – ב"מגילת תהלים" מקומראן נמצא הפסוק "נאמן אלוהים בדבריו, וחסיד בכול מעשיו" – ראו סנדרס, עמ' 38 שורות 2-3. נוסח זה מתאים לזה המצוי בתרגומי מקרא קדומים ובמיוחד לזה שב"תרגום השבעים" – ראו הערת סנדרס על אתר; וראו עוד פלינט, עמ' 113. ב – נוסח שונה לגמרי של פסוק זה נמצא בחיבור "דברי גד החוזה", ושם אנו קוראים: "נפלו כל אויביך ה', וכל גבורתם בלעו" – ראו על כך: אברהמס, עמ' 8; בריאילן, עמ' 487.

47 "תולה קללתו באחרים" ומעבירה "לשונאי ישראל".

48 עמוס ה, ב; וההמשך שם: "בתולת ישראל".

49 בתלמוד הבבלי, ברכות ד ע"ב.

50 ליתר המעלות, ראו ברכות שם.

51 ראו על כך מדרש תהלים, מהדורת ש' בובר, קה.

52 "... ארוממך, אלוהי המלך, ואברכה שמך לעולם ועד".

את ארבעת הלשונות הללו מרוכזים בכתוב אלא רק בפסוק זה, שהוא הפתיחה למזמור זה; לפיכך ראוי למזמור שנכללו בו הלשונות הנכבדים הללו, שיהא עדיף על זולתו.

ב. "מדרש החפץ" פרשת ואתחנן (דברים, ד כה)

המקור הערבי⁵³

איכה למה היא על אלף בי שעברו על התורה שנתנה באלף בי. וכן דוד אמר ז' מזמורות על אלף בי. אלאול בשנותו את טעמו, אלב לדוד אליך ה' נפשי אשא, ואלג' לדוד אל תתחר במרעים, ואלד' אודה ה' בכל לבב, ואלה' אשרי איש ירא את ה' במצותיו וכו', ואלו אשרי תמימי דרך, ואלז' תהלה לדוד.

ואמא נקצאן אלנון מן תהלה לדוד למא ראי כיראב ירושלם קקול ירמיה נפלה עטרת ראשינו, [וכמא קאל דוד נפלה נא ביד ה'], פקאל סומך ה' לכל הנפלים.

ונקץ ואו במזמור בשנותו את טעמו לחכמה אדוי אעתברת אלמזמור אלי אכירה. ומזמור לדי' א' ה' נפשי אשא נקץ ביוק' למא ראא ברוה"ק כיראב ארץ ישראל ואלבית כמו שני' בוק תבוק הארץ.

והו ואיד ג' (חרוך) [חרוף] סימן רפ"א יעני אנה ועד ישפי אלמציבה אל נא רפא נא לה. ואמא תתמין אשרי תמימי דרך כמא ענדהם תמאניה' אלחאן והו קולי' על השמינית. וקיל אן דוד הו תיאמן אולאר ישי פסבכ לאללה אלדי' פצילה.

ואמא נקצאן אלואו מן הודו לה' וכ' יאמרו גאולי ה' תנביה עלי סת מצאיב תלחק (אלא מה) [אלאמה] וקד (ד'כרנהא) [ד'כרוהא] באלמזמור.

ואמא קוי בשיר המעלות באלמזמור אלתיאני למעלות לכונה גאמע ללוגוד ופיה אלאעאנה מן אללה קקוי עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ.

התרגום העברי

איכה – למה היא על אלף ב? שעברו על התורה, שנתנה באלף בי.⁵⁴ וכן דוד אמר ז' מזמורות⁵⁵ על אלף בי: הראשון – "בשנותו את טעמו";⁵⁶ הב' – "לדוד אליך ה' נפשי אשא"; והג' – "לדוד אל תתחר במרעים"; והד' – "אודה ה' בכל לבב"; והה' – "אשרי איש ירא את ה' במצותיו" וכו'; והו' – "אשרי תמימי דרך"; והז' – "תהלה לדוד".

53 חבצלת, ב, עמ' שמו-שמח.

54 ב"מדרש החפץ" לויקרא כו, יח, מצינו: "שהיסורין שבע מינין: ארבע מיתות ב"ד וכתר ומיתה ביד"ש [= בידו שמים]. וכן הוא אף במדרשי תימן "מעין גנים" ו"ילקוט תימני" (ראו במה"ח, עמ' קפא הערה 56). ראו עוד בפתיחה לאיכה רבה מה שהסמיכו לשבעה אלף-ביתים המצויים במגילה את הכתוב הנ"ל: "ויספתי ליסרה אתכם שבע על חטאתיכם" (שם, שם).

55 צורת ריבוי זו בסיומת הנקבה רווחת במקורות חז"ל בצד חלופתה הרגילה "מזמורים". ראו: ויקרא רבה (מהדורת מ' מרגליות), עמ' צה. ירושלמי, ברכות פ"ד ה"ג, ז ע"ד; שבת פט"ז ה"א, טו ע"ג; תענית פ"ב ה"ב, סה ע"ג ועוד.

56 על היפוך סדר המזמורים, ראו הערה 14 לעיל.

אשר לחסרון הנו"ן מן "תהלה לדוד",⁵⁷ מפני שצפה את חורבן ירושלים כמאמר ירמיה: "נפלה עטרת ראשינו",⁵⁸ [וכמו שאמר דוד: "נפלה נא ביד ה'"]⁵⁹ – לפיכך אמר: "סומך ה' לכל הנפלים".

וחסרה וא"ו במזמור "בשנותו את טעמו" (לד), בשל טעם מיוחד, אם תתבונן במזמור עד סופו.⁶⁰

ובמזמור "לד' א' ה' נפשי אשא" (כה) חסרות ב'ו'ק', מפני שצפה⁶¹ ברוח־הקודש את חורבן ארץ־ישראל והבית,⁶² כמו שנאמר: "בוק תבוק הארץ".⁶³ ונוספו בו שלוש אותיות,⁶⁴ סימן רפ"א,⁶⁵ ו"א, שהוא⁶⁶ הבטיח לחבוש את המכה: "אל נא רפא נא לה".⁶⁷

אשר (לאל־ףבית ה) מתומן⁶⁸ שב"אשרי תמימי דרך" (קיט) – לפי ש(יש) אצלם שמונה מגניבות,⁶⁹ והוא אומרו: "על השמינית".⁷⁰ ויש אומרים⁷¹ כי דוד הוא השמיני מבני ישי,⁷² לכן שיבח את ה' על כיש⁷³ העדיפו.

57 ראו: ברכות ד ע"ב; ילקוט תהלים, רמז תתפח; רש"י לעמוס ה, ב.

58 איכה ה, טז.

59 שמואל ב, כד, יד.

60 הפסוק החותם (כג) את המזמור "שובר" את רצף האל־ףבית לאחר האות ת"ו: "פדה ה' נפש עבדיו, ולא יאשמו כל ההסים בו". רד"ק על אתר: "הודה לאל שהצילו וחבר זה המזמור והוא בא"ב... זולת הוא שהוא באמצע פסוק. ובדרש: מרוב השמחה ששמח דוד בהנצלו" (במדרש תהלים בקצת שינוי).

61 דוד המלך, משורר תהלים.

62 = בית המקדש.

63 לפנינו: "הבוק תבוק הארץ" (ישעיה כד, ג). אפשר שהנוסח כאן נגרר בעקבות לשון דומה בנחום ב', י"א.

64 בפסוקים ב', י"ט, כ"ב.

65 וכן הדרשות על צירופי האותיות ב"ק ורפ"א ב"ספר ביאורי הציונים", ראו להלן ליד הערות 93–94; ועוד שם על הפסוק היתר שבטוף המזמור. המחבר לא התעכב על פירוש אל־ףבית שבמזמור ל"ז שהזכירו בראש הקטע (ושמא נשמט בהעתקה), ובמקור הבא יש התייחסות למזמור זה. עיינו עוד מה שכתב ר' משה צארום בהערותיו "ליקוטי שושן" על פירוש "עץ חיים" למהר"ץ, על פי גמליאל, עמ' 571 סעיף נד.

66 = הקדוש ברוך הוא.

67 במדבר יב, יג.

68 "תת'מין" = הכפלת דבר שמונה פעמים, כמשמעות הכינוי הארמי הנפוץ "תַּמְנִיָּא אַפִּי" = שמונה פעמים. שימוש מקביל למונח הערבי הנ"ל ככינוי למזמור קי"ט, רווח עד ימינו בניבם הערבי־יהודי של בני תימן: "אלמת'מנה" [מילולית: המתומנת].

69 = ניגונים, נעימות, לחנים. ראו בהערה הבאה וראו עוד אצל קאפח תשמ"ד, עמ' מה; רד"ק לתהלים ד, א; מדרש תהלים, והערות בובר בדף כט ע"א.

70 תהלים ו, א; יב, א (על פי דעת רס"ג בביאורו לתהלים, קאפח תשכ"ו, עמ' סא). לפירושו של ראב"ע לתהלים ו, א, ראו סימון, עמ' 216–217 סעיף 2.

71 נראה לבאר כי הוא מצטט כאן בקיצור מדבריו של בעל המקור הבא (ג), המשתמש אף הוא בנימוק זה.

72 בעל "ספר ביאורי הציונים" מטעים אף הוא כי דוד הוא השמיני מבני ישי ובניגוד לתיאור המקראי שבדברי הימים א' ב', י"ג–י"ד, ראו להלן. וראו עוד בהרחבה רד"ק שם ב, טו. בניגוד לשניהם מונה בעל "בסתאן אלעקול" את דוד בפרק העוסק ב"שביעיות" דווקא כלשון הפסוק המקראי – ראו קאפח תשמ"ד, עמ' מ, ליד הערה 65.

אשר לחוסר הוא"ו מן "הודו לה" ... יאמרו גאולי ה'" (קז) – (זאת) הערה על שישה פגעים ששייגו את האומה, וכבר הזכירו אותם במזמור [עצמו].⁷⁴
אשר לאומרו בשיר(י) המעלות במזמור השני "למעלות"⁷⁵ – בשל היותו כולל כל המציאות ובו סיוע מאת ה', כאומרו: "עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ".

ג. ספר ביאורי הציונים – "כתאב אלתרג'מה לאלענואנת"

המקור הערבי⁷⁶

...ואלקסם אלאבע עשר, מזאמר תג'מע אלף בית והי סבעה. אלאול אליך ה' נפשי אשא, ואלת'יאני בשנותו, ואלת'אלת' אל תתחר, ואלראבע אודה ה' בכל לבב, ואלכ'אמס אשרי איש ירא את ה', ואלסאדס אשרי תמימי דרך, ואלסאבע תהלה לדוד.

פאמא תרתיבה עלי אלף בית עלי הדיה אלצורה, ליכון דילך לנא דליל באן אלאלף אולא, ואלבי ת'אניא לה, ואלג'ימל ת'אלת'יא, ואלדל בעד אלג'ימל, ואלהי בעד אדלדל, ואלו בעד אלהי, והכדיא אלי אלתו, לאנה קד כאן לקאילא אן יקול יג'ב אן יכון אלפי קבל עין. ואיציא איש לנא חאג'יה פי אלחרוף אלמבסוטה פכאן הדיא יוכיד' מן אלאמה תלקינא מתיל אלמשנה ואלתלמוד. וקד אתיר דוד ושלמה וירמיה להדיא אלמעני את'רא אד' רתבוא עלי הדיא אלתרתיב.

ויכון אלפאידה פי תרתיבהא עלי הדיא אלף בית ג'ימל ת'אלת'יה מעאני, אולהא ליעלמנא באן הכדיא עיאר אללגה ען אבואבהא, ואלגרץ' אלת'יאני ליבלג פי כלאמה אלנהאיה, אי אנה לם יגי' פי סאיר מא קד קיל מתיל הדיא אלג'יה, ואלת'אלת' ליטלק לנא אלכלאם ואלתאליף עלי הדיא אלתרתיב.

ואמא נקצאן אלנון פי תהלה לדוד פאנה כאן קד תקדם אליה במא יג'רי מן כ'ראב אלקר'יה והלאך מלך אלאמה כקולה נפלה ולא תוסיף, פקאל הנא סומך ה' לכל הנופלים. והו בציד פואסיק אלמזמור כלה.

אנצ'יר כיף יקול ארוממך ה'... בכל יום אברכך, פכל כלמה מקארנה למא בעדהא מג'אנסה לנצף אלפסוק אלת'יאני, פלמא אד' ג'א אלי סומך דיכר צ'ד אלסמיכה והי אלנפילה, וליס צ'ד עיני כל אליך ולא פותח את ידיך ומשביע.

ואמא נקצאן אלוו פי בשנותו פהו למעני ג'ליל והו⁷⁷ פי אכ'ר אלמזמור, פלו קאלה פי אלתרתיב לם יסתוי אלכלאם אן יקול הביטו אליו ונהרו פודה ה' נפש עבדיו זה עני

73 על "אלדי" זו הפותחת פסוקיות סיבה, ראו בלאו תש"ם, סעיף 347.ה, עמ' 227.

74 ראו על כך דיון מורחב במקור הבא, ליד הערה 107.

75 זה המזמור היחיד הפותח ב"שיר למעלות" (קכא, א). כל יתר מזמורי המעלות פותחים ב"שיר המעלות". וראו ספרי דברים, פיס' מז (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 105); ילקוט תהלים, ריש רמז תתעט; רש"י, ראב"ע ורד"ק על אתר.

76 נתפרסם לראשונה בידי קאפח תשכ"רא; נדפס שנית והוא מצוטט כאן מתוך קאפח תשמ"טב, עמ' 484-487.

77 במהדורת קאפח: "והוי".

קרא, פיתוהם אלמתוהם אן עבדיו הם אלעניים, ולכנה ג'עלה ענד פסוק אלרשעים וכזיהם כקולה תמותת רשע רעה פודה ה' נפש עבדיו.

ת'ם נסאל ען אליך ה' נפשי אשא לם הו נאקץ ת'לאת'ה אחרף, פנקול אנה צפה גילות אלקום ותבדידהם, והי אדי'א ג'מעתהא וג'דתהא בי וו קוף והי בוק אלמשתק מן הבוק תבוק הארץ והבוז תבוז.

והו איצי'א זאיד ת'לאת'ה אחרף והי אלף ריש פי, והי צ'יד אלמציבה, אד' אועד אנה ישפיהא ויבריהא מן אוג'אעהא ומצאיבהא משתק מן אל נא רפא נא לה, וכמא קאל ארפא משובתם.

ואמא אל תתחר במרעים פליס הו עלי הדי'א אלתרתיב בל יצף אלף ויקטע בינה ובין צאחבה בחרף אכיר, ופיה מא יכרר חרף ואחד כלמתין, ואיצי'א יזיד חרף וינקץ חרף. וליס הדי'א מוצ'ע שרחה לאנה יטול ונשתגל⁷⁸ ען מא נחן אכ'ד'ון פיה, לאן אנמא גרצי'נא אן נביין אלענואנאת ונסמיה כתאב אלתרג'מה לאלענואנאת. וליס אטנב פיה.

ואמא אשרי תמימי דרך לם הי מת'מנה, פימכן פיהא וג'וה, מנהא, לאן אלאלחאן אלתי כאנת להם פי אלקדס ת'מאן כקולה על השמינית. וימכן אן יכון למא כאן דוד הו אלת'אמן לאן ישי קדם אלי שמואל סבעה אולאדה ת'ם קדם דוד, ועלי אנה פי דברי הימים וצפהם סבעה, וליס הדי'א איצי'א מוצ'ע שרחה. וימכן אן יכון בעדד אלת'מאן אלדול בבל וכשדים ומדי ויון ופרס ומקדון ואדום וישמעאל. או יכון בחית' תג'מע⁷⁹ חקים ומשפטים ועדות ותורות ופקודים ומצות ובינות וחכמות, תכון ת'מאניה אצול. או יכון חית' פואסיקה תקארב עדד (אסראר) [אספאר]⁸⁰ אלתוריה. או יכון בעדד סנין מלכי בית דוד (או יבק) [אלדי' בקין]⁸¹ להם וחדהם אלמלך באיזא פואסיקהא, לאן מן אלסנה אלסאדסה לחזוקיה אלי ג'לותהם קל'ג⁸² סנה, וארבעין סנה מלך שלמה מן קבל ירבעם. והדי'א אלוג'וה ג'איזוה ג'יר ממתנעה אד' קד ג'מעת אשיא עליה ועלי אלאמה ועלי אלתוריה.

ואלקסם אלסאדס עשר,⁸³ יקול פיה הודו לה' כי טוב... ואמא נקצאן אלוו מן הדו לה' פי ה'דא אלמוצ'ע פאן ד'לך בחד'א אלסת אלשדאיד אלדי' תלחק אלנאס אדי'א הם פי אלבחר, אלאולי המה ראו מעשי ה', ואלת'אני ויאמר ויעמד רוח סערה, ואלת'אלת' יעלו שמים, ואלראבע נפשם ברעה תתמוגג, ואלכ'אמס יחגו וינועו כשכור, ואלסאדס וכל חכמתם תתבלע. וליס לנא פי אלמקרא הדו נאקץ וו סואה.

ואלקסם אלסאבע עשר⁸⁴... שיר למעלות אשא עיני. ואמא סאיר אלכ'מסה עשר שיר המעלות, פאלסבב פי אן אלת'אני מנהא למעלות דונהא כלהא פ'חתמל ד'לך וג'וה, מנהא אן תכון מג'מע לארבעה עשר שיר, אן כל ואחדה פיהא נפס ד'לך אלשי והדי'ה תג'מע

78 במהדורת קאפח: "ונשתגל".

79 במהדורת קאפח: "ת'ג'מע".

80 קאפח שם, עמ' 486 הערה 66, מציע לתקן ולקרוא "אספאר"=ספרי התורה. וראו להלן בהערה 101.

81 במקור שבמהדורת קאפח נדפס "או יבק"(!), וראו הצעת תיקונו שם.

82 כך במקור הנדפס, ונראה לנו לתקן "קל'ו". וראו עוד להלן בהערה 103.

83 קאפח תשמ"ט"ב, עמ' 487.

84 שם, עמ' 487-488.

אלארבעה עשר אעני עיונהא, וליס הדיא מוציע וצף שרחהא [כיהף]⁸⁵ תכון פי תרתיב אלכ'מסה עשר, פאדיא בלג אלי אלדרג'ה אלכ'אמסה עשר קאלהא. פאן קאל קאיל כיה הי אלתי'אניה, נקול פי ד'לך לחסב אן פיהא אלאג'אבה כקולה עזרי מעם ה' הנה לא ינום ולא יישן...

התרגום העברי

...והחלק הארבעה-עשר – מזמורים הכוללים אלף-בית והם שבעה: הראשון – "אליך ה' נפשי אשא" (כה). השני – "בשנותו" (לד). השלישי – "אל תתחר" (לו). הרביעי – "אודה ה' בכל לבב" (קיא). החמישי – "אשרי איש ירא את ה'" (קיב). השישי – "אשרי תמימי דרך" (קלט). והשביעי – "תהלה לדוד" (קמה).

ואשר לסידורו בצורה זו על פי אלף-בית, כדי שיהא זה לנו הוכחה, שהאלף תחלה, והבי"ת שנייה לה, והגימ"ל שלישית, והדל"ת אחרי הגימ"ל, והה"א אחר הדל"ת, והו"ו אחר הה"א, וכך עד הת"ו; לפי שיכול היה טוען לטעון: ראוי שתהא הפ"א לפני העי"ן. ועוד מה צורך יש לנו באותיות המוצגות (כך), והרי דבר זה נמסר באומה על-פה כמו המשנה והתלמוד. וכבר רמזו דוד, שלמה וירמיה לעניין זה רמזים,⁸⁶ כאשר סידרו על פי הסדר הזה.

ולתועלת בסידורם על פי (סדר) זה – אלף, בית, גימל – שלוש משמעויות: הראשונה – להודיענו שכך הוא איזון הלשון לפי שעריה. והשאיפה השנייה – למסור את דבריו במיצוי,⁸⁷ כלומר, שטרם הופיע בכל מה שכבר נאמר (עד כה) תוכן דומה לזה. והשלישית – להקל עלינו (לזכור) את הדברים ואת הנוסח באמצעות הסידור הזה.⁸⁸ אשר לחסרון הגו"ן ב"תהלה לדוד" (קמה), הרי זה מפני שכבר נודע לו שיארעו חורבן העיר ואבדן שלטון האומה, כאמרו: "נפלה (ו)לא תוסיף";⁸⁹ לפיכך אמר כאן: "סומך ה' לכל הנופלים". והוא היפך פסוקי המזמור כולו.

התבונן היאך הוא אומר: "ארוממך ה'... בכל יום אברכך" – כל מילה מקבילה למה שאחריה והיא תואמת לחציו השני של הפסוק. כאשר הגיע ל"סומך" הזכיר את היפך הסמיכה והיא הנפילה, ואין היפוך ל"עיני כל אליך" ולא ל"פותח את ידיך ומשביע".⁹⁰

85 תיבה זו השלים המהדיר שם במקור, והקיפה בשני חצאי לבנה.

86 דוד – שבעת המזמורים הנידונים כאן לפנינו; שלמה – פרק "אשת חיל" (משלי לא, י-לא); ירמיה – מגילת איכה (פרקים א'-ד', למעט פסוקי פרק ה'). וראו עוד לעיל בפתחת הקטע המובא ממה"ח.

87 במקור: "אלנהאיה" – אפשר שהכוונה לתכלית הניסוח ולשלמות הרעיון, כפי שציין רד"ק לתהלים כה, א: "שכל מזמור שנאמר בא"ב לפי גודלו ולפי הדברים הנכבדים הנאמרים בו, נאמר כן".

88 קל יהיה לאמרו על פי הזיכרון. על נימוק זה, ראו גם למעלה ב"מאמר ר' זכאי", הערה 41.

89 עמוס ה, ב.

90 קאפח תשמ"טב, עמ' 485, הערה 56: "נראה שכוונתו שכל הפסוקים קשורים קשר ענייני רצוף, ופסוק 'סומך' כאלו הוא התחלת עניין. ולא עוד שאין בכל הפסוקים מילים נגדיות פרט לכאן סמיכה – נפילה".

חסרון הו"ו ב(מזמור) "בשנתו" (לד) הוא בשל טעם נכבד, והוא בסוף המזמור; כי אילו אמרו בתוך הרצף,⁹¹ לא היו הדברים מקבילים שיאמר: "הביטו אליו ונהרו... פודה ה' נפש עבדיו... זה עני קרא", ויחשוב החושב כי "עבדיו" הם העניים. אבל קבעו סמוך לפסוק על הרשעים והשפלתם, כאמרו: "תמותת רשע רעה... פודה ה' נפש עבדיו".⁹² אחר זאת נשאל על "אליך ה' נפשי אשא" (כה) – מדוע הוא חסר שלוש אותיות? ונאמר שהוא תיאור גלות העם ופיזורו; והן אם תצרפן,⁹³ תמצאן ב"ת-ו"ו קו"ף והם "בוק" הנגזר מן "הבוק תבוק הארץ והבוז תבוז".

ועוד יתרות בו שלוש אותיות והן אל"ף רי"ש פ"א, והן בניגוד לרעה; לפי שהבטיח שירפא אותה ויחלצנה ממכאוביה ומצרותיה, נגזר מן "אל נא רפא נא לה", וכמו שאמר "ארפא משובתם".⁹⁴

לגבי "אל תתחר במרעים" (לו) – הרי הוא אינו על פי הסידור הזה אלא רשם אל"ף, והפסיק בינו לבין חברו באות אחרת. ויש שהוא כופל אות אחת פעמיים. וכן מוסיף אות ומחסר אות.⁹⁵ ואין זה מקום ביאורו כי זה היה מתארך, והיינו סוטים ממה שאנו עוסקים בו, כי אין מטרתנו אלא לבאר את הציונים, ונקראהו "ספר ביאורי הציונים", ולא אאריך בו.

אשר ל"אשרי תמימי דרך" (קיט) – מדוע הוא כפול שמונה?⁹⁶ – אפשר לומר בו טעמים אחדים:

(1) מהם, לפי שהלחנים שהיו להם במקדש הם שמונה, כאמרו: "על השמינית".⁹⁷

(2) ואפשר שהוא מפני שדוד היה השמיני; כי ישי הציג לפני שמואל את שבעת בניו,

ואחר כך הציג את דוד.⁹⁸ ואע"פ שבדברי הימים פירט אותם שבעה.⁹⁹ וגם זה – אין כאן

91 כלומר בסדר הפסוקים הבא: ו', כ"ג, ד.

92 קאפח תשמ"ט, עמ' 485, הערה 57: "אין הדברים ברורים, בעוד שמדובר על חסרון וו, דיבר על פסוק הנוסף בסוף המזמור המתחיל באות פא". ושמא כאילו היה כתוב: "ופודה" – ב"ו הניגוד".

93 גם במזמור כ"ה אחר פסוקי האלף-בית, פותח הפסוק החותם אותו בלשון "פודה" ומסיים את שלוש האותיות החסרות.

94 הושע יד, ה. ואותו מאמר אף במה"ח, לעיל הערה 65.

95 הפרשן מתייחס לחוסר הסדירות באקרוסטיכון האלפביתי של מזמור זה, ומעלה את חריגי הסידור מבלי לעמוד על טעמיהם ונימוקיהם. כך למשל, פסוק הפותח באות כף (פסוק ב) מפסיק בין האות אל"ף לאות ב"ת. פסוקים רבים נוספים "שורבים" את רצף האקרוסטיכון למשל: ד, ו, ט ועוד.

כפילות של אותיות מצויה בפסוקים י-יא, יד-טו. האות צד"י מופיעה פעמיים בפסוקים כט, לב. האות עי"ן אינה מצויה כלל וכלל, ועוד שינויים אחרים.

96 מזמור קי"ט מורכב מאקרוסטיכון אלפביתי והוא מונה שמונה פסוקים (הפותחים באותה אות) לכל אות מכ"ב האותיות, וסיכמו קע"ו [176] פסוקים.

97 וכך אף במה"ח, ראו לעיל ליד הערה 69.

98 אצל בעל "גן השכלים": שמונה "אבות הטהורים"; שמונה נביאים; ושמונת בני משפחת נח שניצלו מהמבול. ראו עוד בהערה 101 להלן.

99 דברי הימים א, ב, טו: "אֶצֶם הַשָּׁשִׁי דָּוִד הַשְּׁבַעִי". וראו פירוש רד"ק על אתר. על מיקומו של דוד כ"שבעי" ולא כ"שמיני", קוראים אנו בחיבור עממי מימי הביניים, "תפסיר אלעשר אלכלמאת" [=ביאור עשרת הדיברות] – ראו למשל בנוסח התימני המצוי ב"תכלאל משתאשבו" (תכלאל משתאשבו, חלק ב, עמ' תעד שורות 12-14): "ועהדת מע דאוד עהדא ליכון מן דרייתה כליפה

מקום ביאורו. (3) ואפשר שהוא כמניין שמונה המלכויות: בבל וכשדים ומדי ויון ופרס ומקדון ואדום וישמעאל. (4) או מפני שהוא כולל חוקים ומשפטים ועדות ותורות ופקודים ומצוות ובינות וחכמות – הרי שמונה יסודות.¹⁰⁰ (5) או מפני שפסוקיו קרובים למניין (סודות) [ספרי] התורה.¹⁰¹ (6) או שהוא כמניין השנים של מלכי בית דוד, אשר נתקיימה המלכות להם לבדם כנגד (מניין) פסוקיו; שכן מן השנה השישית לחזקיה¹⁰² עד לגלותם – קל"ג שנה,¹⁰³ וארבעים שנה מלך שלמה לפני ירבעם.¹⁰⁴ והטעמים הללו אפשריים ובלתי נמנעים, שכן כוללים הם דברים עליו ועל האומה ועל התורה.

והחלק השישה-עשר – אומר בו: "הודו לה' כי טוב" (קז)... אשר לחסרון הרו' ב"הדו לה' במקום זה,¹⁰⁵ הרי הוא כנגד שש הצרות הבאות על בני אדם¹⁰⁶ בהיותם בים:¹⁰⁷ הראשונה – "המה ראו מעשי ה'"; השנייה – "ויאמר ויעמד רוח סערה"; השלישית – "יעלו שמים"; הרביעית – "נפשם ברעה תתמוגג"; החמישית – "יחוגו וינועו כשכור"; והשישית – "וכל חכמתם תתבלע". ואין לנו במקרא "הדו" חסרת ו'ו זולת זה.

צאלחה פי אלארץ, ופצילת אלמסיה עליהם, אד' כאן סאבע". ובתרגום עברי: "וכרתי ברית עם דוד שיהיה מצאצאיו חוטר צדיק בארץ, והעדפתי מכולם את המשיח, הואיל והוא שביעי". עמדתו המנמקת של הצירוף "אד' כאן סאבע" בסוף המשפט, יוצרת דרמטיות בנוגע לנושא התגיון והדקדוקי, והוא עשוי להיות מכוון אל דוד ואף אל המשיח.

100 רד"ק לתהלים ק"ט, א.

101 קאפח תשמ"ט, עמ' 486 הערה 66 מעיר: "נראה שכונתו שכאן כל אות שמונה פסוקים וספרי התורה שבעה, ויש ביניהם קירוב מספרים... ובשני כתבי היד 'אסראר אלתורה' 'סודות התורה' ואיני יודע לזה כל ענין ולפיכך הצעתי לתקן 'אספאר' ועל פי זה תרגמתי 'ספרי התורה'. תמוה בעינינו כיצד 'הציע לתקן' את הנוסח המצוי בשני כתבי היד כשני עדים. בניסיון לפתור את הקושי הענייני הנובע מן הטקסט הסתום משהו, מוצעות כאן שתי אפשרויות לפתרון: לפי הצעת מ' הבצלת – חכמי תימן מצאו שבעה סודות במספר מקומות בתורה, וכך מתארם רב נתנאל בירב פיומי: "והרבה מן השביעיות והשנים עשר מְדְבְרִים שהם אצלינו יסוד והוא נסתר מן ההמון ועמי הארץ, וגלוי ליחידים ואנשי המדע" (בסתאן אלעקול, קאפח תשמ"ד, עמ' מב); ועוד שם בהמשך: "...וכן התורה תחלתה שבע תיבות... וכן הוצאתה והחזרתה כלומר הארון... ויהי בנסוע הארון, ובנחה יאמר שובה ה'. וכן תחלת השירה שפתח בה האדון המאיר... וכן תחלת וזאת הברכה ותורה זוה" (שם, עמ' צ-צא). לפי הצעת א' מלמד – הואיל והתרגומים "סודות התורה" ואף "ספרי התורה" אינם מיישבים את התוכן המתבקש בהקשר זה, לפיכך יש לשוב אל גרסת הכתיב ולבחון אותה. בנוסח הכתיב המקורי "אסראר" ואפשר שצריך לקרוא תחתיה בתיקון קל את המילה "אבראר" (צורת הריבוי של "בר"), שהוראתה ישירים, צדיקים, זכאים, טהורים, ולתרגמה "צדיקי התורה". שיעור הדברים עשוי להיות מכוון לאפשרויות אחדות, כדלהלן: א – היוצאים מן התיבה (צדיקי דור המבול): נח ואשתו, שלוש בניו ושלוש נשותיהם, ראו בראשית ח, יח. ב – נביאי ישראל ומנהיגי הרמזים במיכה ה, ד: "שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם" (וראו דרשת חז"ל על פסוק זה, סוכה נב ע"ב); ג – ראו עוד מה שהביא בעל "בסתאן אלעקול" בסיפריה "שמונה" (קאפח תשמ"ד, עמ' מה, ובנסמן בהערות שם).

102 שאו נפלה מלכות שומרון בימי הושע בן אלה בידי שלמנאסר מלך אשור (מלכים ב, יח, ט-יא).

103 נראה כי יש לגרוס קל"ו במקום קל"ג, שכן $40+136=176$ קע"ו, מניין פסוקיו של מזמור קי"ט. אפשר שנפלה טעות במקור הנדפס.

104 ראו: מלכים א יא, מב; דברי הימים ב ט, ל.

105 תמצית הדברים שלהלן נזכרת גם בדברי מה"ח, ראו לעיל ליד הערה 74.

106 במקור "אלנאס" וקאפח תירגם "האדם", בשם עצם קיבוצי כדרך המקרא. ובמה"ח: "אלאמה" = "האומה".

107 הם פסוקים כ"ד-כ"ז שבמזמור ק"ז.

והחלק השבעה-עשר... "שיר למעלות אשא עיני" (קכא). אבל יתר החמישה-עשר – "שיר המעלות". הנימוק שבשני מהם (נאמר) "למעלות" מבין כולם, אפשר לומר בו טעמים אחדים: מהם – הוא מכנס לארבעה-עשר (ה)שירים; בכל אחד (מהם) מצויה מהות הנושא, ואילו זה מאסף את (כל) הארבעה-עשר כלומר גופי דבריהם, ואין זה המקום לפרט את ביאוריהם (כיצד) יהיו בסידור (יתר) החמשה-עשר. וכאשר (הוא) מגיע למעלה החמשה-עשרה, אמר אותו. ואם יטען טוען: כיצד (זה) הוא השני? נשיב על כך: מפני שמצוי בו המענה,¹⁰⁸ כאומרו: "עזרי מעם ה'... הנה לא ינום ולא יישן"..."¹⁰⁹

סיכום

דומה כי שלושת המקורות שהוצגו לעיל חושפים מן-ברור את נסיונותיהם של חכמי הדורות ליישב את חידת "האקרוסטיכון המקראי" האלפביתי ובמיוחד את נציגו המופיעים במזמורי תהלים. נתינת הדעת על סוגיה טכנית זו ועל הנסיבות האפשריות של יצירתה ודרכי הצטרפותה יש בה כדי ללמדנו מקצת על סקרנותם של חובשי בית המדרש אף לגבי המסגרות החיצוניות של הטקסט המקראי, ועוד יותר בנוגע לחלקיו השגורים יותר בפי כול (ספר תהלים ומגילת איכה).

יחד עם זאת, עדיין לא נתבררו שאלות אחדות: מדוע מצאו לנכון בעלי המקורות הללו לעסוק בשאלה זו, והאם הסתפקו ב"דרך הדרש" בלבד לצורך מתן מענה לשם כך? מה כוחו של האלף-בית העברי בהקשר זה: טכני, מאגי, מיסטי? מדוע שותקים כל המקורות הללו ואינם רומזים דבר לתקופות אחרות בתולדות השירה העברית הנודעת באקרוסטיכונים המפותחים והמגוונים שלה (הפיוט ושירת ספרד)?

זיקה למקורות קבליים אינה בולטת באופן מיוחד בטקסטים הנ"ל (למעט מה שהערנו לעיל בהערה 45). לפיכך נראה כי שלושת המקורות הללו שאבו ממאגר משותף אחד שנקט בנימוקיו את שיטת הדרש (מן התלמוד, מן המדרשים, ואולי אף מדרשות עממיות אלמוניות?). בדרך דרשנית זו הטעים המחבר האלמוני את הקושיות העשויות להישאל מצד קוראי תהלים (או מגילת איכה) שהיו מדורי דורות. דרך זו נקוטה היתה אף בידי מחברו של "מדרש חסרות ויתרות" על פסוקי המקרא המבוססים על רשימותיהם של בעלי המסורה. אפשר שבעתיד ייחשפו מקורות נוספים שירחיבו את ידיעותינו ביחס לכל הנושא, ואולי אף תתגלה אותה אסכולה דרשנית או אפילו המקור הראשון שממנו ינקו שלושת העדים הללו.

108 לשאלה שבראש המזמור: "מאין יבא עזרי?".

109 ובמה"ח לעיל ליד הערה 75: "אשר לאומרו בשירון המעלות במזמור השני 'למעלות' – בשל היותו כולל כל המציאות ובו סיוע מאת ה', כאומרו: 'עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ'".

קיצורים ביבליוגרפיים

I. Abrahams, "The Words of Gad the Seer", <i>Livre d'Homage à la mémoire du Dr Samuel Poznanski</i> (1864–1921), Warsaw 1927, pp. 8–12	אברהם
נ' אלוני, "ארבע רשימות ספרים מהמאה ה"ב (ספריות רבינו זכאי ורבינו ישועה ומ"ס)", קרית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 121–139.	אלוני
ב"ז בכר, ערכי מדרש (מתרגם מגרמנית ע"י א"ז רבינוביץ), תל-אביב תרפ"ג.	בכר
י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימיהביניים, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תש"ם.	בלאו תש"ם
J. Blau, <i>The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the Origins of Neo-Arabic and Middle Arabic</i> , Third Revised Edition, Jerusalem 1999	בלאו 1999
M. Bar-Ilan, "The Date of the Words of Gad the Seer", <i>Journal of Biblical Literature</i> 109 (1990), 475–492	בר-אילן
S.D. Goitein, <i>A Mediterranean Society</i> , Berkeley, Los Angeles & London 1967–1993	גויטיין 1967
ש"ד גויטיין, "כלי קודש ורופאים כמוכרי ספרים (בעקבות מאמרו של נחמיה אלוני, ק"ס מ"ג, 139–121)", קרית ספר מד (תשכ"ט), עמ' 125–128.	גויטיין תשכ"ט
ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, ספר א: קטעי מדרש והגדה מן הגניזה שבמצרים, ניראק תרפ"ז.	גינצבורג
י' גלוסקא, התפילה במסורת תימן – בחינות לשוניות (עדה ולשון כ), ירושלים תשנ"ה.	גלוסקא
ש' גמליאל, מדרש חסרות ויתרות של התורה התמימה... התכלאל ופירושן, כתב ידו המקורי של מהר"ץ מהדורתו הראשונה... ונלוה אליו ליקוטי שושן להרב משה צארום על פירוש עץ חיים של מהר"ץ, ירושלים תשנ"ג.	גמליאל
א' גידי, אָלף פי – סדר א"ב על טהרת הקודש לתינוקות של בית רבן המתחילים, עפ"י מסורת ק"ק תימן, בני ברק תשנ"ג.	גידי
משה בן יעקב אבן עזרא – ספר העיונים והדיונים (על השירה העברית), מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה.	הלקין
מ' וילנסקי, "שמותיו של ספר תהלים, מקומו בין ספרי תנ"ך ועוד", מחקרים בלשון ובספרות, בעריכת ש' אברמסון ואחרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 165–169.	וילנסקי
מ' תבצלת, מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה, חיברו רבי זכריה בן שלמה הרופא, א-ב, ירושלים תשמ"א-תשמ"ב.	תבצלת
ד' ירדן, מחברות עמנואל הרומי לר' עמנואל הרומי, א-ב, ירושלים תשי"ז.	ירדן
א' ליפשיץ, ספר החילופים – כתאב אלכלף אלדי בין אלמעלמין בן אשר ובן נפתלי, ירושלים תשכ"ה.	ליפשיץ
סדור רב סעדיה גאון – כתאב ג'אמע אלצלואת ואלתסאביח, מהדורת י' דודזון ואחרים, ירושלים תש"א.	סידור רס"ג
א' סימון, ארבע גישות לספר תהלים – מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת-גן תשמ"ב.	סימון
J.A. Sanders, <i>The Psalms Scroll of Qumran Cave 11 (11QPs^a)</i> , <i>Discoveries in the Judaean Desert IV</i> , Oxford 1965	סנדרס
M. Piamenta, <i>A Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic</i> , 1–2, Leiden & New York 1990–1991, 1–2.	פיאמנטה
P.W. Flint, <i>The Dead Sea Psalms Scrolls and the Book of Psalms. Studies on the Texts of the Desert of Judah 17</i> , Leiden, New York & Köln, 1997	פלינט
י' קאפח, "כתאב אלתרג'מה לאלענואנאת הוא ספר ביאורי הציונים – מקור ותרגום", קבץ על יד ו (חלק א, תשכ"ו), עמ' 257–267.	קאפח תשכ"רא

- קאפח תשכ"ב — , תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל וחלק הדקדוק למהר"י, ירושלים (!) תשכ"ו.
- קאפח תשמ"ד — , שלשה חברים בנושא (!) פילוסופיא, מחשבה ומוסר, ירושלים תשמ"ד.
- קאפח תשמ"טא — , "ארבעים שאלות ותשובות בפילוסופיה לרב פרחיה ב"ר משולם", הרב יוסף קאפח: כתבים, בעריכת י" טובי, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 131-212.
- קאפח תשמ"טב — , "כתאב אלתרגימה לאלענאנאא הוא ספר ביאורי הציונים", הרב יוסף קאפח: כתבים, בעריכת י" טובי, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 479-489.
- קאפח תשנ"ז רייף — , "שביעי חביב – במדרש", סיני קיט (תשנ"ז), עמ' רכג.
- רצהבי שמלצר *Published Material from the Cambridge Genizah Collections: A Bibliography 1896-1980*, ed. S.C. Reif, Cambridge 1988
- רצהבי שמלצר י' רצהבי, במעגלות תימן – מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן, תלאביב תשמ"ח.
- רצהבי שמלצר מ"ח שמלצר, "פרוש אלפביתן – פירוש על י"ג פיוטים ארמיים לר' בנימין בן אברהם מן העניים", מחקרים ומקורות – מאסף למדעי היהדות, בעריכת ח"ז דימיטרובסקי, א, ניו יורק תשל"ח, עמ' 167-274.
- תא"שמע תכלאל משתא-שבוי י"מ תא"שמע, הנגלה שפנסתר – לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תלאביב 1995.
- תכלאל משתא-שבוי תכלאל משתא-שבוי, כתי"ק כמוהר"ר שלם בר' יוסף משתא... שבוי... וכמוה"ר הסופר הדגול ישראל בר' יוסף משתא, (מהדורת דפוס צילום), הוצאת בי"ת, א-ב, ירושלים תשמ"ו.

